

Danuta Bieńkowska
Elżbieta Umińska-Tytoń

**Miasto
w polskich
badaniach
lingwistycznych**

**Miasto
w polskich
badaniach
lingwistycznych**

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Interdyscyplinarne Studia Miejskie

Danuta Bieńkowska
Elżbieta Umińska-Tytoń

**Miasto
w polskich
badaniach
lingwistycznych**

Danuta Bieńkowska – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

Elżbieta Umińska-Tytoń – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny
Zakład Historii Języka Polskiego, 90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RADA REDAKCYJNA

SERII INTERDYSCYPLINARNE STUDIA MIEJSKIE

Tadeusz Markowski – przewodniczący; członkowie: *Justyna Andres-Morawska*
Jolanta Jakóbczyk-Gryszkiewicz, *Tomasz Jurczak*, *Aleksandra Nowakowska*, *Kamil Śmiechowski*
Elżbieta Umińska-Tytoń; członkowie honorowi: *Ryszard Bonisławski*, *Jerzy Hausner*, *Zenon Kiczka*

RECENZENT

Halina Kurek

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Izabela Baran

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcia wykorzystane na okładce front: Natłok reklam (fot. Zuzanna Pieczyńska)
Drogowskazy miejskie (fot. Katarzyna Duda); Graffiti dialogowe „Trzy propozycje na każde pytanie”, przy skrzyżowaniu ulicy Łąkowej z ulicą Adama Mickiewicza w Łodzi (fot. Zuzanna Krakowiak); Sentencja na chodniku. Park Bródnowski, Warszawa (fot. Aleksandra Jabłońska)
Symbol Łodzi umieszczony na stojaku rowerowym (fot. Katarzyna Duda); tył: Sentencja na chodniku. Park Bródnowski, Warszawa (fot. Aleksandra Jabłońska); Elementy dekoracyjne miasta ul. Nawrockiego 22, blok 1 (fot. Agnieszka Zarzycka)

© Copyright by Authors, Łódź 2019

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.09211.19.0.K

Ark. wyd. 7,5; ark. druk. 9,125

ISBN 978-83-8142-659-6
e-ISBN 978-83-8142-660-2

Pamięci
Pani Profesor
Marii Kamińskiej

Spis treści

Uwagi wstępne	9
Stan badań językoznawczych polszczyzny miast	11
Zarys historii badań	13
Przegląd lingwistycznych badań miejskich	18
Miasto w dziejach języka polskiego	29
Terytorialne odmiany polszczyzny miejskiej	39
Polszczyzna regionalna	41
Regionalizmy językowe	44
Gwary miejskie	50
Polszczyzna miejska w tekstach literackich	53
Socjalno-zawodowe odmiany polszczyzny miejskiej	57
Pojęcie socjolektu	59
Socjolekt inteligencki	61
Socjolekt robotniczy	66
Profesjolekty rzemieślnicze	68
Grafosfera	73
Pojęcie grafosfery	75
Urbanonimia	78
Urbochrematonimia	83
Reklama uliczna	88
Graffiti miejskie	95
Vlepki	106
Miasto w ujęciu językowo-kulturowym	109
Obraz miasta	111
Turystyczny obraz miasta	117
Stereotyp miejski	121
Folklor miejski	126
Spis fotografii	131
Wybrana literatura	133

Uwagi wstępne

Niniejsza publikacja wpisuje się w cykl interdyscyplinarnych opracowań dotyczących dyskursu miejskiego przygotowanych w Centrum Interdyscyplinarnych Studiów Miejskich Uniwersytetu Łódzkiego.

Miasta polskie, dawne i współczesne, były i są obiektem zainteresowań naukowych socjologów, geografów, etnologów, architektów, historyków sztuki, specjalistów z zakresu zarządzania itd., zajmujących się najrozmaitszymi zagadnieniami o różnym stopniu szczegółowości, m.in. dziejami i funkcjonowaniem handlu, rzemiosła, budownictwa, finansów, instytucji miejskich, stosunków prawnych itd. Naszym celem jest opisanie kwestii miejskich z perspektywy dyskursu lingwistycznego. Miasto bowiem jako miejsce, w którym koncentrowało się życie intelektualne, administracyjne, gospodarcze kraju oraz zamieszkałe przez społeczność zróżnicowaną pod względem etnicznym, religijnym, kulturowym, miało znaczący udział w kształtowaniu odmian polszczyzny oraz standardów zachowań językowych.

Bazując na już istniejącej i bardzo bogatej literaturze przedmiotu, w obszernych zarysach, lecz bez wchodzenia w nadmierne szczegóły, chcemy zarówno pokazać dotychczasowy (ponad stuletni) dorobek językoznawstwa polonistycznego w zakresie badań miejskich, jak i przybliżyć najistotniejszą wiedzę dotyczącą najczęściej podejmowanych tematów związanych ze zróżnicowaną przestrzenią miejską.

W ramach „języka w mieście” podjęta została problematyka regionalnego (terytorialnego) oraz socjalno-zawodowego zróżnicowania polszczyzny miejskiej związana z funkcjonującymi w strukturze miast grupami społecznymi. Omówione zostaną również – w części opracowania zatytułowanej „Grafosfera” – najważniejsze elementy związane z komunikacją miejską odbywającą się za pomocą inskrypcji, czyli zbioru różnego rodzaju napisów, rysunków, znaków graficznych funkcjonujących w miejskiej przestrzeni publicznej.

Przedstawione zostały także najistotniejsze zagadnienia dotyczące „miasta w języku”, czyli uwarunkowanych kulturowo i geograficznie sposobów postrzegania rzeczywistości miejskiej (obrazów miast) obecnych w rozmaitych rodzajach tekstów (wypowiedziach językowych).

Całościowy i w miarę pełny ogląd prowadzonych wielokierunkowo i wielowątkowo badań nad komunikacją językową w mieście i jej specyfiką odsonił, będącą wynikiem stosowania różnych metodologii, obecność wielu pojęć i terminów o różnym stopniu precyzyjności i stabilizacji w nauce; w przyszłości niezbędne

wydaje się ich uporządkowanie, tj. określenie wzajemnych relacji, wskazanie hierarchii i zakresu użycia.

Książka, mająca charakter sprawozdawczy i systematyzujący, adresowana jest do szerokiego kręgu odbiorców; może być przydatna przedstawicielom różnych dyscyplin naukowych, których łączy zainteresowanie miastem, przestrzenią miejską i jej mieszkańcami. Zaproponowane w strukturze książki przekroje tematyczne służą przejrzystości opisu. Niekiedy jednak izolują od siebie zagadnienia pokrewne, pozostające w bliskim związku. W takich przypadkach, by uniknąć powtarzania tych samych treści, a jednocześnie wskazać na istotne powiązania tematyczne, zastosowano odsyłacz w formie strzałki (→) kierujący Czytelnika do odpowiednich partii tekstu. Do niezbędnego minimum ograniczono specjalistyczną terminologię językoznawczą. Zrezygnowano także z szerszego omówienia badań diachronicznych dotyczących dziejów języka polskiego w miastach (zaświadczonych najczęściej w tekstach urzędowych – księgach radzieckich, ławniczych, cechowych itp.). Wspomina się o nich jedynie po to, by pokazać ciągłość omawianych zjawisk językowych w miastach od czasów najdawniejszych po współczesność. Zrezygnowano z cytowania opracowań z tego zakresu. Istniejące bibliografie prac historycznojęzykowych znakomicie wypełnią tę lukę. Również wobec istnienia kilku tomów *Bibliografii onomastyki polskiej* zdecydowano się umieścić w wykazie jedynie wybrane pozycje z urbanonimii i urbochrematonimii. Pominęte też zostały opracowania dotyczące regionów (np. Pomorza czy Śląska), jeśli niedostatecznie wyraźnie eksponowały problematykę miejską. Ze względu na szeroki adres czytelniczy zrezygnowano z tradycyjnych przypisów, ograniczono liczbę cytatów oraz wykaz literatury. Zawarte na końcu książki zestawienie opracowań, wobec niezwyklej obfitości prac z omawianego zakresu, ma charakter selektywny. Umieszczone w nim zostały pozycje, które posłużyły nam do napisania rozdziałów oraz będące (w naszym odczuciu) istotne z punktu widzenia rozwoju metodologii badań języka i tekstów miejskich. W miarę możliwości wybierałyśmy monografie autorskie lub zbiorowe, mniejsze studia o charakterze zarówno teoretycznym, jak i materiałowym, dające podstawowe wyobrażenie o poruszanych tu zagadnieniach. W końcowym wykazie literatury znalazły się nie tylko przywoływane pozycje, ale także publikacje niecytowane, lecz znaczące w toku pracy nad poszczególnymi zagadnieniami.

Żywimy nadzieję, że nasze opracowanie spełni funkcję przewodnika po problematyce lingwistycznych badań języka mieszkańców miast i tekstów miejskich oraz zachęci do samodzielnych studiów w tym zakresie.

**Stan badań
językoznawczych
polszczyzny miast**

Zarys historii badań

Zainteresowania polszczyzną miejską przypadają, co najmniej, na początek XX w. W 1914 r. na łamach „Języka Polskiego” opublikowane zostały dwa artykuły – Antoniego Danysza, *Odrębności słownikarskie kulturalnego języka polskiego w Wielkopolsce w stosunku do kulturalnego języka w Galicji* oraz Kazimierza Nitscha, *Odrębności słownikowe Poznania, Krakowa i Warszawy*. Początkowo, jak wskazują przywołane tytuły, interesowano się głównie tymi cechami języka (przede wszystkim z zakresu leksyki), które wynikały z usytuowania geograficznego miast. Obecne w polszczyźnie Poznania, Krakowa i Warszawy odrębności i różnice słownikowe postrzegane były przez pryzmat norm ortoepicznych, związanych z poprawnością wymowy i używanych form językowych. Wskazywano zatem na cechy, które przez normy poprawnościowe były dopuszczalne, bądź też nieakceptowane, mające swe źródło w okolicznych dialektach.

Język, jakim posługiwano się w miastach w różnych sferach życia publicznego i prywatnego, długo nie interesował językoznawców. Dopiero w drugiej połowie XX w. wraz z rozwojem socjolingwistyki rozpoczęto badania miejskiej polszczyzny mówionej, które początkowo skoncentrowane na opisie odmian językowych stosowanych w różnych grupach społecznych, stopniowo rozszerzały swój zakres, obejmując refleksją komunikację językową w mieście w ogóle, nie tylko w jej oralnej odmianie.

Intensywność badań nad polszczyzną miejską, zwłaszcza dużych, liczących kilkaset tysięcy mieszkańców aglomeracji, takich jak: Katowice, Kraków, Łódź, Poznań, Wrocław, przypada na lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte ubiegłego stulecia. Fakt ten związany jest z międzyresortowym programem badawczym dotyczącym języka mówionego ludności miast realizowanym równolegle w kilku ośrodkach naukowo-akademickich.

Prowadzone wówczas badania różnią się od początkowych nie tylko rozmachem, skalą podjętych działań, lecz także: a) przyjęciem określonej metodologii badawczej; b) dwutorowym prowadzeniem badań; c) wyjściem poza warstwę leksykalno-frazeologiczną i objęciem analizą również pozostałych płaszczyzn języka: fonetycznej, fleksyjnej, składniowej, stylistycznej; d) zainteresowaniem zarówno językową przeszłością, jak i współczesnością miast i ich mieszkańców.

Metodologia badawcza, gromadzenie materiału

W drugiej połowie XX w. badania polszczyzny miast prowadzone były z uwzględnieniem dwóch głównych kierunków metodologicznych: strukturalizmu – dużo uwagi poświęcano opisowi poszczególnych płaszczyzn systemu polszczyzny mówionej (fonetyki, fleksji, składni i słownictwa) – oraz socjolingwistyki [Lubaś 1979; 2013].

Metodologia socjolingwistyczna opiera się na teorii wariantywności językowej determinowanej strukturą kodu językowego i strukturą społeczną użytkowników języka oraz aktu mowy. Należało zatem, oprócz położenia geograficznego, uwzględnić inne rozliczne czynniki – przede wszystkim społeczne, ale także kulturowe i historyczne – określające specyfikę miasta i jego mieszkańców. Założenia badań polszczyzny mówionej miast w świetle metod socjolingwistycznych przedstawiane były w licznych artykułach, m.in. autorstwa Bogusława Dunaja, Marii Kamińskiej i Władysława Lubasia. Znaczna ich część została opublikowana w wydanej w 1976 r. pracy zbiorowej *Miejska polszczyzna mówiona. Metodologia badań* oraz w tomach serii wydawniczej „Socjolingwistyka”.

Studia nad językiem miast prowadzone były w tym okresie dwutorowo. Etap analiz, interpretacji i omówień był poprzedzony przez etap gromadzenia materiału badawczego. Ze względu na założone cele istotne były rozstrzygnięcia dotyczące sposobu zbierania dokumentacji oraz doboru informatorów.

Struktura społeczna mieszkańców dużych aglomeracji – z uwzględnieniem takich parametrów socjologicznych, jak: miejsce urodzenia, stopień zasiedlenia, płeć, wiek, pochodzenie społeczne, wykształcenie, zawód, charakter wykonywanej pracy – jest silnie zróżnicowana. Tym samym nie jest możliwe dokładne przebadanie wszystkich grup zawodowych, socjalnych itd., pozwalających poznać pełną wariantywność funkcjonującego w mieście języka. Każdy z ośrodków badawczych sam ustalał, jakie grupy informatorów objąć badaniem, by uzyskać materiał najbardziej reprezentatywny dla lingwistycznego opisu obrazu miasta.

Spośród różnych możliwych technik gromadzenia materiału, takich jak: wywiad indywidualny, kwestionariusz, bezpośrednia obserwacja, nieskrępowana rozmowa, nagrania wywiadów, nagrania z podsłuchu, w socjolingwistycznych badaniach języka mówionego najbardziej przydatne były odpowiednio przygotowane kwestionariusze oraz naturalna, swobodna rozmowa, pozwalająca na zgromadzenie dłuższych tekstów ciągłych o charakterze monologu lub polilogu, w których rola eksploratora polegała na jej inspirowaniu oraz ukierunkowaniu tematycznym. W niektórych przypadkach stosowano nagrania z ukrycia, które pozwalały zarejestrować maksymalnie autentyczne zachowania językowe. Zastosowanie tej techniki jako wiodącej pozwalało na zdobycie materiału badawczego najbardziej wiarygodnego i najmniej zniekształconego – wypowiedzi, pochodzące nie od informatorów anonimowych, lecz celowo dobranych, powstały w określonych środowiskach, realiach i sytuacjach komunikacyjnych. Zgromadzono w ten sposób setki nagranych na taśmach magnetofonowych tekstów, które następnie zostały spisane (transkrybowane pismem fonetycznym, półfonetycznym, literackim), a znaczna ich część wydana w wyborach tekstów języka mówionego mieszkańców m.in. miast Górnego Śląska i Zagłębia (Katowice, Sosnowiec, Siemianowice, Chorzów, Świętochłowice, Bytom, Gliwice) [*Teksty...* 1978; 1980], Krakowa [*Wybór...* 1979], Łodzi [*Wybór...* 1989; 1992], Częstochowy [Majkowska i Majkowski 2004] oraz Wrocławia [*Polszczyzna mówiona Wrocławia* 1990; 1992].

Cel i tematyka badań

Podejmowane w tym okresie badania dotyczyły następujących problemów:

- specyficznych właściwości (→ regionalizmów językowych i → gwar miejskich) obecnych w mowie mieszkańców miasta – punkt ciężkości położony był na warstwę leksykalno-frazeologiczną opisywaną w relacji do języka ogólnego i języka (mowy) innych miast/regionów oraz otaczających miasto gwar ludowych;
- dialektyzmów i archaizmów w mowie mieszkańców miast;
- opisu struktury i wewnętrznych zróżnicowań polszczyzny miejskiej na różnych jej poziomach (fonetyczno-fonologicznym, fleksyjnym, składniowym, leksykalno-frazeologicznym);
- onomastyki miejskiej (toponimii i antroponimii) – czyli różnego rodzaju nazw własnych, zarówno obiektów znajdujących się w granicach aglomeracji, opisywanych wieloaspektowo (→ urbanonimia), jak i nazw mieszkańców. Zwracano uwagę na kształtowanie się tzw. miejskiego obyczaju nazewnictwa, co zazwyczaj przejawiało się w odrębnych zasadach doboru nazw w miastach i na terenach wiejskich, stąd np. imiona wiejskie i miejskie, zoonimia wiejska i miejska itd.;
- języka miejskiego w tekstach artystycznych;
- historycznej polszczyzny miast; choć prowadzone badania ukierunkowane były przede wszystkim na teraźniejszość (współczesność), to interesowano się również przeszłością językową miast (XVI–XVIII w.). Do jej poznania wykorzystywano różne źródła, m.in. teksty literackie, pamiętniki, diariusze, dokumenty miejskie: księgi urzędowe ławnicze, radzieckie (np. Lublina, Łodzi, Torunia, Sandomierza itd.), mające odzwierciedlać ówczesny język potoczny oraz zawodowy i urzędniczy. Badania tych tekstów prowadzone w ramach dialektologii historycznej służyły wydobyciu obecnych w nich cech polszczyzny regionalnej i gwarowej. Niewiele natomiast jest opracowań socjolingwistycznych dawnego języka polskiego pokazujących polszczyznę określonych miejskich grup społecznych.

Rezultatami prowadzonych na szeroką skalę przez prawie trzy dekady studiów są setki różnego rodzaju prac – artykułów, rozpraw, monografii, słowników, zbiorów tekstów, serii wydawniczych itd. – rzadziej mających charakter całościowy i syntetyczny, częściej szczegółowy i wycinkowy. Dorobek ten opisał, podsumował, zamieszczając obszerną, liczącą 130 pozycji, literaturę, Bogusław Dunaj w artykule *Polszczyzna miejska – przedmiot, stan i perspektywy badań* [1995].

Początek XXI w. przynosi modyfikację w sposobie prowadzenia badań polszczyzny miejskiej polegającą m.in. na przesunięciu punktu ciężkości z płaszczyzny strukturalnej i socjolingwistycznej na kulturową i komunikacyjną (językowo-kulturową, etnolingwistyczną).